

УДК 341.21/23:34.03

Андрейченко Світлана Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри міжнародного права
та міжнародних відносин
Національного університету
«Одеська юридична академія»

DENIAL OF JUSTICE ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ АТРИБУЦІЇ ДЕРЖАВІ ПОВЕДІНКИ СУДОВИХ ОРГАНІВ

Діями чи бездіяльністю національних судів можуть бути порушені міжнародні зобов'язання держави, тобто вчинене міжнародне протиправне діяння. Стаття присвячена дослідженню питання атрибуції державі такої протиправної форми поведінки судових органів як «відмова у правосудді». Розглядається широка (lato sensu) та вузька (stricto sensu) інтерпретації терміну «denial of justice». Встановлено, що під «denial of justice» слід розуміти по-перше, відмову судів розглядати справу або виносити рішення, по-друге, затягування винесення рішення по справі.

Ключові слова: міжнародна відповідальність держави, атрибуція, поведінка судових органів держави, denial of justice.

Постановка проблеми. Підтримка і зміцнення міжнародного правопорядку є однією з найважливіших умов соціального прогресу кожної держави і народу. Сьогодні як ніколи існує загальна потреба у підвищенні ролі механізму охорони міжнародного правопорядку, що сформувався протягом тривалої практики держав. Однак проблема ефективності дії норм міжнародного права, що була найбільш вразливою його стороною, залишається і надалі однією з центральних проблем міжнародного права. Завдання підвищення ефективності міжнародного права значною мірою покладено на міжнародну відповідальність, що грає фундаментальну роль в сучасній системі міжнародного права, демонструючи рівень її єдності і стабільності. Центральне місце в праві міжнародної відповідальності займають положення про атрибуцію поведінки державі з метою встановлення її міжнародно-правової відповідальності.

Первинним і аксіоматичним правилом, що стосується атрибуції поведінки для цілей відповідальності держави за міжнародним правом – є принцип, згідно з яким поведінка органу держави розглядається як діяння цієї держави. Ще Постійна палата міжнародного правосуддя наголошувала на тому, що «держави можуть діяти тільки за допомогою або через своїх агентів або представників». Під органами держави розуміються не тільки органи центральної влади, високопосадовці та особи, які відповідають за зовнішні зносини держави, а й органи влади будь-якого роду або категорії, незалежно від їх функцій і положення в системі держави, в тому числі органи, які діють на провінційному і навіть місцевому рівнях. У цьому зв'язку не проводиться ніякої відмінності між органами законодавчої, виконавчої та судової влади.

Проблема атрибуції державі протиправної поведінки судових органів потребує ретельного вивчення, адже судова влада відіграє найважливішу роль в системі публічного управління і підтримці верховенства права. Найчастіше в літературі і в міжнародній

практиці згадується така форма протиправної поведінки судів, як відмова у правосудді (*deni de justice, denial of justice*). Хоча цьому питанню присвячена значна кількість міжнародно-правової літератури, доктрина та практика міжнародного права далекі від єдиного розуміння цієї формули Ф. С. Дан (*F. S. Dunn*) навіть відмічає, що «можна було б написати книгу, про ті різні значення, які надані виразу «відмова в правосудді» [9, s. 147].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що одним з перших комплексних досліджень правового явища *denial of justice* був трактат А. В. Фрімана (*A. V. Freeman*) 1938 р. «*International Responsibility of States for Denial of Justice*» («Міжнародна відповідальність держав за відмову в правосудді»). Концепцію *denial of justice* розглядали у своїх працях такі вітчизняні і зарубіжні вчені як Х. Аксиолі (*H. Accioly*), Е. Аречага (*E. Aréchaga*), Ш. Вішер (*Ch. de Visscher*), Л. Г. Гусейнов, Ф. С. Данн (*F. S. Dunn*), В. М. Єлиничев, П. М. Куріс, І. І. Лукашук, Л. Оппенгейм (*L. Oppenheim*), Ш. Руссо (*Ch. Rousseau*), Ч. Фенвік (*Ch. Fenwick*), А. Фердросс (*A. Verdross*), Г. Фіцмауріс (*G. Fitzmaurice*), С. В. Шевчук та ін.

У той же час багато важливих правових аспектів, пов'язаних з «відмовою у правосудді» не стали об'єктом спеціального аналізу в сучасній науці міжнародного права, що обумовлює актуальність подальшого вивчення проблематики *denial of justice*, і зокрема, одного з фундаментальних питань цієї сфери – підстав атрибуції державам поведінки, що складає собою «відмову у правосудді».

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є розкриття підстав атрибуції державі однієї з протиправних форм поведінки судових органів – «відмови у правосудді».

Виклад основного матеріалу дослідження. Поясненням численних спорів на сторінках теоретичних праць і в дипломатичній практиці стосовно правильного значення виразу «відмова в правосудді», на думку Е. Аречаги (*E. Aréchaga*), може слугувати те, що потерпіла держава часто намагається приписати цим словам можливо більш широкий зміст. Це одна із тих «магічних формул», які подібно до виразу «природне право», надають значно більшу силу і переконаність будь-якій вимозі [7, с. 423].

Багато авторів так чи інакше дотримуються положення, викладеного в рішенні міжнародного арбітражу 1896 р. у справі Фабіані. Згідно з рішенням, відмова у правосудді охоплює відмову судових органів виконати свою функцію – винести рішення у справі або незаконне затягування винесення рішення.

Це положення практично дослівно відтворюється багатьма авторами. П. М. Куріс, зокрема, робить висновок: «Таким чином, під відмовою у правосудді слід розуміти відмову національних судів розглянути справу або винести рішення, а також випадки незаконного затягування у винесенні рішення у справі, що торкається права іноземної держави та її громадян» [3, с. 188]. Подібне визначення було надане і В. М. Єлиничевим [2, с. 253].

У міжнародно-правовій літературі поняття відмови у правосудді вживається частіше за все стосовно дій і бездіяльності судових органів держави. Однак і тут відзначається двояке розуміння цього терміна: у широкому сенсі (*lato sensu*) – і у вузькому сенсі (*stricto sensu*) [3, с. 186].

Ш. Руссо (*Ch. Rousseau*) під відмовою у правосудді в широкому сенсі розуміє «будь-які недоліки в організації або у виконанні судової функції», а у вузькому сенсі – «відмову в доступі до судів» [12, s. 374]. Л. Г. Гусейнов також пише про широке розуміння відмови у правосудді: «Варто було б зазначити, що «діяння» судових органів, які можуть викликати порушення прав людини, не повинні обмежуватися тільки їх

рішеннями. Так, судові гарантії передбачені ст. 6 Європейської конвенції про права людини не конкретизуються тільки лиш рішеннями, а є більш об'ємними, подібно до традиційних зобов'язань держави відносно іноземних громадян, які, як відомо, не повинні бути жертвами відмови у правосудді в самому широкому сенсі цього слова. Зокрема, від судових органів держави вимагається така поведінка, яка забезпечувала б належне відправлення правосуддя. Так, велика кількість рішень Європейського суду з прав людини стосується, наприклад, невинуватеної затримки судових розглядів на порушення ст. 6 (1) Європейської Конвенції, яка гарантує право кожної особи на розгляд її справи упродовж розумного строку. Якщо затримка судових процедур є результатом недбалості судових органів, а не поведінки самого заявника, то Суд встановлює порушення ст. 6 (1), і надає жертві, якщо необхідно, відшкодування шкоди» [1, с. 98-99].

Ш. Вішер (*Ch. de Visscher*) визначає відмову у правосудді як «будь-які недоліки в організації або здійсненні судової функції, що містять порушення свого міжнародного зобов'язання захищати іноземців у судовому порядку», а під відмовою в правосудді в *stricto sensu* – відмову доступу до судів, затягування з винесенням рішення і перешкоди проти іноземного позивача [13, р. 88].

Л. Ле Фюр (*L. Le Fur*) включає в це поняття заборону доступу іноземцям в національні суди, повільність при розгляді справи, і явно несправедливе рішення, ті ж елементи перераховує і С. Глазе (*St. Glazer*). Під поняттям «відмова у правосудді» П. Гуггенхайм (*P. Guggenheim*) об'єднує значні помилки процесуального характеру і рішення, прийняті з порушенням норми міжнародного права, явно спрямовані проти іноземців. На явно несправедливі рішення судів як складовий елемент відмови у правосудді вказує і Дж. Фіцморіс (*G. Fitzmaurice*) [3, с. 187].

Цікавою є позиція А. Фердросса (*A. Verdross*) про те, що «тяжкі гріхи судових органів часто об'єднуються під загальним виразом «відмова в правосудді *déni de justice*». Проти такого розширення цього поняття направлено рішення у справі *Chattin*, яке вказує на змішання різних фактичних обставин. У цьому рішенні йдеться, що під відмовою у правосудді у власному розумінні мається на увазі лише випадок, коли після того, як приватною особою або органом адміністрації здійснений неправомірний акт, а з боку суду надійшла відмова у правосудді, потерпілому надається право звернутися із законною вимогою про відшкодування шкоди» [6, с. 368].

Стаття 9 Гарвардського проекту 1929 р. в поняття відмови у правосудді включала не лише відмову в доступі до судів і повільний розгляд справи, але й «очевидний недолік в управлінні судовими органами». Такого роду тлумачення, на думку І. І. Лукашука, пояснюються прагненням забезпечити судовий захист іноземцям та їх власності, що мало особливе значення для економічно розвинених країн. Якщо ж справа йде про міжнародні зобов'язання щодо іншої держави, то в цьому випадку будь-яка поведінка судового органу, що являє собою порушення зобов'язання, породжує міжнародну відповідальність [4, с. 121].

Таким чином, деякі вчені досить широко тлумачать поняття відмови у правосудді і включають в нього винесення несправедливих рішень, повільність при розгляді справи, недоліки в управлінні судовими органами [8, р. 383; 10, р. 45; 11, р. 93]. Із запереченням проти спроб деяких авторів включити в поняття відмови у правосудді «недоліки в управлінні юстицією» виступив П. М. Куріс. На переконання вченого, «подібне тлумачення цього поняття засноване на теорії примата міжнародного права і суперечить принципу невтручання у внутрішні справи держави. Об'єктивним елементом міжнародного правопорушення не можуть бути недоліки внутрішньої організації держави,

а лише її дії та бездіяльність, що порушують міжнародні зобов'язання». П. М. Куріс заперечує також і проти включення до поняття відмови у правосудді явно несправедливих рішень національних судів з тієї причини, що тоді «правосуддя» є вже здійсненим. «Ухвалення «національним судом» явно несправедливого, з точки зору міжнародного права, рішення становить об'єктивну сторону самостійного міжнародного правопорушення, відмінного від відмови у правосудді» [3, с. 188].

На думку ряду науковців під відмовою в правосудді розуміється будь-яка шкода, заподіяна не тільки судовими, а й адміністративними, і навіть законодавчими органами держави. Дж. Х. Ралстон (*J. H. Ralston*), наприклад, доходить висновку, що термін відмова у правосудді застосовується також до неправильної дії або бездіяльності виконавчої влади [5, с. 340]. Тенденція розширення поняття відмови у правосудді з'явилася і була розвинена в англійській та американській літературі. Така широка інтерпретація ґрунтується на середньовічному понятті *denegatio justitiae*, яке було підставою для приватних репресалій. Іноземець, чий права були порушені, перш за все повинен був звернутися за захистом до місцевого монарха, і лише в разі незадоволення його претензії до простого правопорушення додавалося *denegatio justitiae* і потерпілий отримував право звертатися за допомогою до свого монарха. Останній міг видати *lettres de marge*, в силу якого потерпілий отримував право силою повернути своє майно від підданих монарха, який відмовив у правосудді [3, с. 186].

У процесі дослідження поняття «відмови у правосудді» для цілей атрибуції державі поведінки судових органів нерозривно постає питання про вичерпання місцевих правових засобів судового захисту.

Відповідно до норми права про вичерпання місцевих засобів правового захисту міжнародний суд не прийме до провадження претензію від імені іноземця із заявою про відмову йому в правосудді, якщо дана особа не вичерпала всіх законних можливостей, наданих їй у відповідній державі. До тих пір, поки немає остаточного рішення вищої авторитетної влади даної держави, не можна сказати, що має місце остаточна відмова в правосудді і що виникла обґрунтована претензія міжнародного характеру. Ця норма, зазвичай іменована нормою місцевих засобів захисту, часто включається в конвенції, що передбачають обов'язкову юрисдикцію міжнародних судів. Однак невикористання місцевих засобів не складає перешкоди для пред'явлення претензії, якщо чітко встановлено, що за обставинами справи звернення до органу вищої влади буде неефективним, наприклад, якщо верховний судовий орган перебуває під контролем виконавчого органу влади, чий дії є предметом скарги (див., наприклад, справу Брауна, що розглядалася англо-американським третейським судом 1929 р.) або якщо рішення, що оскаржується, винесено на виконання абсолютно певного розпорядження влади, і притому представляється неймовірним, щоб вищий судовий орган скасував це рішення або присудив компенсацію, або, нарешті, як правило, якщо шкода, заподіяна іноземцю, є актом уряду як такого (див. арбітражне рішення щодо спору між Грецією і Болгарією 1938 р.) [5, с. 341-342].

За висловлюванням П. М. Куріса, «поняття відмови у правосудді охоплює, відповідно, бездіяльність судових органів, що перешкоджає іноземцю скористатися внутрішніми засобами захисту. Поки не використані усі внутрішні засоби, не можна вважати, що відмовлено в правосудді. Відмова у правосудді – явище процесуального порядку, тому немає підстави поділяти його на «відмову в правосудді в матеріальному сенсі» (*substantive denial of justice*) і «процесуальну відмову у правосудді» (*procedural denial of justice*), як це робить, наприклад, О'Коннелл» [3, с. 188].

Зауважимо, що питання про те, який саме сенс має бути наданий виразу «відмова від правосуддя» не є суто термінологічним і має практичне значення. Так, у багатьох договорах наявність відмови в правосудді є необхідною попередньою умовою для пред'явлення на міжнародному рівні – або, можливо для звернення в арбітраж – позовних претензій, які раніше були заявленими іноземцями в приватному порядку.

Існує й інший практичний наслідок правильного застосування точної і чіткої термінології. Говорити про відмову у правосудді для виправдання своєї незгоди з рішенням національного суду по суті справи – свідчить про намагання ухилитися від виконання специфічних вимог, що визначають настання міжнародної відповідальності, і позбутися таким чином, від необхідності доводити зловмисність суддів і вичерпання місцевих засобів судового захисту. Це саме так, оскільки коли посилаються на відмову в правосудді, нерозумно вимагати докази наявності елементу зловмисності, який звичайно не приймається у рахунок у випадку такого серйозного порушення; так само було б дивно вимагати, щоб іноземець вичерпав місцеві засоби судового захисту перед тими самими судами, що відмовили йому в правосудді [7, с. 424-425].

Е. Аречага (*E. Aréchaga*) справедливо акцентує увагу також на тому, що «у світлі відповідних прецедентів і авторитетних висловлювань спеціалістів можна встановити різницю між діями судді, що відмовляє у правосудді, і судді, що виносить несправедливе рішення, тобто між тим, що Гроцій називав «*deni de justice*» і «*defi de justice*». Відмова у правосудді має місце лише у тому випадку, коли іноземець не отримує доступу у суд для захисту своїх прав або коли необґрунтовано і неприпустимо затягується винесення рішення суду, іншими словами, коли має місце незадовільне здійснення юрисдикції. У всіх інших випадках, коли місцевий суд виносить рішення, що відхиляє претензії іноземця, можна говорити про «*injustice rendue*» але не про *ex hypothesi* «*justice déniée*». Відповідно, не можна говорити про відмову у правосудді, коли суд виносить своє рішення за пред'явленим іноземцем позовом, навіть якщо він не задовольнить заявлених претензій, вважаючи їх безпідставними [7, с. 423].

Висновки. Резюмуючи вищевикладене зазначимо. Судова влада є невід'ємним складовим елементом у правовому механізмі забезпечення та захисту прав та свобод людини і громадянина. На жаль, на практиці мають місце випадки, коли акти судових органів приймаються з порушенням принципу законності, є результатом допущених в процесі правозастосування помилок і зловживань. В результаті порушення міжнародних зобов'язань держави діями або бездіяльністю національних судів виникає необхідність вирішення питання про атрибуцію поведінки судових органів держави і покладення міжнародної відповідальності на саму державу.

Одним із рішень судових органів, що спричиняє міжнародну відповідальність держави є «відмова у правосудді», під якою слід розуміти по-перше, відмову судів розглядати справу або виносити рішення, по-друге, затягування винесення рішення по справі, що становить порушення взятих на себе міжнародних зобов'язань держави. Поряд з «*denial of justice*», державі атрибується така форма протиправної поведінки судових органів як прийняття несправедливого рішення, яке порушує міжнародні зобов'язання держави щодо дотримання міжнародних стандартів належного правосуддя, що безумовно потребує свого подальшого дослідження у контексті проблеми міжнародної відповідальності держави.

Список використаних джерел

1. Гусейнов Л. Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека : [монография] / Л. Г. Гусейнов. – К. : Ин-т государства и права НАН Украины, 2000. – 316 с.
2. Елынычев В. Н. Деятельность судебных органов и ответственность государства / В. Н. Елынычев // Сборник аспирантских статей «Актуальные проблемы правовой науки». – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 243–260.
3. Курис П. М. Международные правонарушения и ответственность государства / П. М. Курис. – Вильнюс : Минтис, 1973. – 279 с.
4. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.
5. Международное право : Мир. Перевод с английского. Т. 1 : Полут. 1 / Оппенгейм Л. ; под ред. : Крылов С. Б. (Предисл.) ; пер. : Лаутерпахт Г. – М. : Иностран. лит., 1948. – 407 с.
6. Международное право ; перевод с немецкого / Фердросс А. ; под ред. : Тункин Г. И. (Предисл.) ; пер. : Кублицкий Ф. А., Нарышкина Р. Л. – М. : Иностран. лит., 1959. – 652 с.
7. Современное международное право / Эдуардо Хименес де Аречага / под ред. Тункина Г. И. (Вступ. ст.) ; перевод с испанского Папченко Ю. И. – М. : Прогресс, 1983. – 480 с.
8. Accioly H. Principes généraux de la responsabilité internationale d'après la doctrine et la jurisprudence / H. Accioly // Recueil des Cours de l'Académie de Droit International. – 1959–I. – Tom. 96. – P. 349–441.
9. Dunn F. S. The Protection of Nationals : A Study in the Application of International Law / F. S. Dunn. – Baltimore : The Johns Hopkins press, 1932. – 228 p.
10. Fenwick C. G. The Progress of international Law during the Past Forty Years / C. G. Fenwick // Recueil des Cours de l'Académie de Droit International. – 1951. – Tom. 79. – P. 1–71.
11. Fitzmaurice G. The Meaning of the Term «Denial of Justice» / G. Fitzmaurice // British Year Book of International Law. – 1932. – Vol. XIII. – P. 93–105.
12. Rousseau Ch. Droit international public / Ch. Rousseau. – Paris : Edité par Recueil Sirey, 1953. – 752 p.
13. Visscher Ch. La responsabilité des États / Ch. de Visscher. – Bibliotheca «Visserriana». T. I – IL Leyden, 1924. – P. 87–119.

Андрейченко С. С. Denial of justice как основание для атрибуции государства поведения судебных органов

Действиями или бездействием национальных судов могут быть нарушены международные обязательства государства, то есть совершено международное противоправное деяние. Статья посвящена исследованию вопроса атрибуции государству такой противоправной формы поведения судебных органов как «отказ в правосудии». Рассматривается широкая (lato sensu) и узкая (stricto sensu) интерпретации термина «denial of justice». Установлено, что под «denial of justice» следует понимать во-первых, отказ судов рассматривать дело или выносить решение, во-вторых, затягивание вынесения решения по делу.

Ключевые слова: международная ответственность государства, атрибуция, поведение судебных органов государства, *denial of justice*.

Andreichenko S. S. Denial of justice as the basis for the attribution to the State of conduct of the judiciary

International obligations of the state can be breached by actions or omissions of national courts, that is committed internationally wrongful act. The article investigates the question of the problem of attribution to the State of such wrongful conduct of the judiciary as a «denial of justice». Analyzes a wide (lato sensu) and narrow (stricto sensu) interpretation of the term «denial of justice», under which it should be understood: first, courts refuse to hear the case and render a decision, secondly, delaying a decision in the case.

Key words: international responsibility of the State, attribution, conduct of state judiciary, denial of justice.

